

جلوه های طنز عرفانی

در مصیبت نامه و الهی نامه عطار نیشابوری

علی ابوترابی

چاپ اول - پاییز ۱۳۹۵

انتشارات علم و فرهنگ عمومی

سرشناسه	: ابوترابی، علی، ۱۳۵۲ -
عنوان قرارداد	: الهی‌نامه برگزیده، شرح مصیبت‌نامه، برگزیده، شرح
عنوان و نام پدیدآور	: جلوه‌های طنزعرفانی در مصیبت‌نامه و الهی‌نامه عطار نیشابوری علی ابوترابی،
مشکلات نشر	: تهران علمی فرهنگی معصومی ۱۳۹۵،
مشکلات ظاهری	: ۲۰۱ م،
شابک	: 978-600-96558-6-1 ۱۵۰۰۰۰ مایل
وضعیت فهرست نویسی	: فیا
موضوع	: عطار، محمدبن ابراهیم، ۹۵۲۷ - ۹۶۲۷ ق، الهی‌نامه -- نقد و تفسیر
موضوع	: عطار، محمدبن ابراهیم، ۹۵۲۷ - ۹۶۲۷ ق، مصیبت‌نامه -- نقد و تفسیر
موضوع	: شعر فارسی -- قرن ۶ ق، -- تاریخ و نقد
موضوع	: Persian poetry -- 12th century -- History and criticism
موضوع	: شعر طنزآمیز -- قرن ۶ ق، -- تاریخ و نقد
موضوع	: Humorous poetry -- 12th century -- History and criticism
موضوع	: منظومه‌های عرفانی فارسی -- قرن ۶ ق، -- تاریخ و نقد
موضوع	: Mystical verse stories, Persian -- 12th century -- History and Criticism*
موضوع	: عطار، محمدبن ابراهیم، ۹۵۲۷ - ۹۶۲۷ ق، الهی‌نامه، شرح
شناسه افزوده	: عطار، محمدبن ابراهیم، ۹۵۲۷ - ۹۶۲۷ ق، مصیبت‌نامه، شرح
شناسه افزوده	: ۱۳۹۵ ج۸ الف/۲ PIR۵۰۲۶
رده بندی کنگ	: ۸۵۱/۲۲
بندی	: ۲۲۵۶/۷۹
شماره ثبت‌نامی	: ۲۲۵۶/۷۹

عنوان کتاب: جلوه های طنزعرفانی در مصیبت نامه و الهی نامه عطار نیشابوری

مؤلف	: علی ابوترابی
ناشر	: علمی فرهنگی معصومی
آدرس ناشر	: م ن انتشار، ابتدای خ آزادی، کوچه جتی،
	: بن بست بازار، ک ۲، طبقه ۳، واحد ۲
آدرس اینترنتی ناشر	: www.mipub.com
شابک	: 978-600-96558-6-1
وضعیت فهرست نویسی	: فیا
چاپخانه و صحافی	: ناشر
تیراژ	: ۱۰۰۰ جلد
طراح جلد	: امیرحسین آهنگریان
نوبت چاپ	: اول
سال چاپ	: پاییز ۹۵
قیمت	: ۱۵۰۰۰ تومان

فهرست مطالب

صفحه

عنوان

۱	مقدمه نویسنده
۵	فصل اول: گذری بر زندگی، آثار و اندیشه عطار نیشابوری
۶	۱-۱- تاریخ، احوال و اکت زندگی عطار
۷	۱-۲- نام و کنیه
۷	۱-۳- بدايت کار و اود به حلقه صوفیان
۹	۱-۴- معلومات عطار
۱۰	۱-۵- اندیشه های اجتماعی و انتقاد، عطار
۱۱	۱-۶- شیوه کلام عطار
۱۴	۱-۷- آثار عطار
۱۵	۱-۸- مشخصات و موضوع مصیبت نامه، الهی نامه
۱۹	فصل دوم: طنز
۲۱	۲-۱- معنا و مفهوم طنز
۲۱	۲-۲- تعريف و موضوع طنز
۲۴	۲-۳- طنز پرداز
۲۷	۲-۴- تقسیم بندی طنز و انواع آن در ادبیات فارسی
۳۲	۲-۵- تاریخچه طنز
۳۵	۲-۶- فایده و هدف طنز
۳۷	۲-۷- تفاوت های طنز با هزل و هجو

۳۸	۸-۲- سیر طنز در ادبیات فارسی
۴۳	فصل سوم: جایگاه طنز در آثار عطار
۴۵	۱-۳- طنز در زبان عرفان
۴۸	۲-۳- هدف طنز عطار
۵۱	۳-۳- دیوانگان و عقلای مجانین در آثار عطار
۵۷	۴-۳- صمیمیت شوریدگان با خدا
۵۹	۵-۳- طنز در مصیبت نامه
۶۵	۶-۳- طنز در الهی نامه
۶۸	۷-۳- شخصیت‌ها و مقامات شوم در حکایات مصیبت نامه والهی نامه
۷۷	فصل چهارم: حکایات طنز آمیز
۷۸	۱-۴- حکایات طنز آمیز در مصیبت نامه
۱۴۹	۲-۴- حکایات طنز آمیز در الهی نامه
۱۸۷	نتیجه گیری
۱۹۱	فهرست منابع

«عطار نیشابوری»، یکی از بزرگترین عرفای ایرانی است که اندیشه‌های عمیق عرفانی خود را به زبانی روشن و رسا در قالب شعر در منظومه‌های ارزشمندی چون «اسرارنامه»، «الهی‌نامه»، «مصیبت‌نامه»، و «منطق‌الطیر» بیان کرده است. آثار این عارف بزرگ را در مجموع می‌توان به منزله دایره‌المعارف عرفان و تصوف اسلامی دانست که در قالب قصه‌پردازی، معانی والا و دقائق معرفت‌پرور و لطائف روح‌نواز عرفانی را به زبانی سلیس و بی‌تکلف و در سبکی شیوا و روان، بیان نموده است. اگر ارکان ادبیات عرفانی ایرانی را در «سنایی»، «عطار»، «مولوی» و «حافظ» خلاصه کنیم، در این میان، زبان «عطار» نسبت به دیگران، ظاهراً ساده‌تر می‌نماید؛ اما با تأمل و مذاقه در سخن وی، عمق و عظمت اندیشه او و ذرات خات باریکی که او به سادگی بیان می‌کند، برای ما آشکار می‌گردد (ریتر، ۱۳۷۷: ۴).

دکتر «پیر کاکتی»، «عطار» را «شاعر سفرهای روحانی» و شعر او را نماینده یکی از مراحل تکامل شعر عرفانی ایران می‌داند. «عطار» در آثار خود، عمیق‌ترین و دقیق‌ترین مسائل عرفان را با استفاده از تمثیل، با تالی، با شیرینی هر چه تمام‌تر، در کام جان مشتاقان می‌ریزد، که می‌توان گفت آثار «عطار» بر سه رکن «بیابو»، «عشق»، و «درد» استوار می‌باشد.

این اندیشمند سترگ، «الم فی الف» و شاعر بزرگ ایرانی، با به کارگیری «تخیل خلاق» در قصه‌های خود، دارای قدرت بیانی بی‌نظیر در تبیین اصول و مفاهیم بلند عرفانی است. خلق موجودات تخیلی از قبیل موجودات اساطیری و کیهانی و تشخیص دادن به آنها و با زبان حال به سخن در آوردن در داستان‌های «عطار»، از نمونه‌های زیاده‌اش، مثنوی است که به ویژه در «مصیبت‌نامه» و «منطق‌الطیر» به چشم می‌خورد. «عطار» در به کارگیری این «بديع» که در ادبیات «تعلیل تخیلی» نامیده شده، استادی بی‌نظیر است (همان: ۴).

شوخی‌طبعی‌های درد آمیز «عطار» در مثنوی‌های «الهی‌نامه» و «مصیبت‌نامه» و عشق سوزناک وی در «اسرارنامه» و غزلیات عرفانی، نشانگر ظرافت روح و اندیشه این شاعر تیزهوش و حساس است. سیر سالک فکرت در «مصیبت‌نامه» و سفر مرغان در «منطق‌الطیر» را می‌توان، بازتابی از تش روح پرتپش خود «عطار» دانست (همان: ۳).

قرن ششم و هفتم در تاریخ ایران، از هولناک‌ترین و ویران‌بارترین مقاطع تاریخی این کشور است. فتنه «غُرّان» و آشوب‌های مغولان، هر کدام برای نابود کردن پیکره فرهنگ و اجتماع یک ملت، کافی است. «عطار» که از ابتدا به شغل طبابت و داروفروشی پدر اشتغال داشته است، به طور مستقیم از رنج و مصیبت‌های انباشته شده در درون طبقات مختلف مردم جامعه خود خبر داشت، مردمی که

ناخواسته در زیر سُم ستوران غارتگران، شاهد لگدمال شدن آرزوهای فروخته خویش بودند. فتنه «غزان» و آشوب و کشتار چندباره نیشابور و خراسان، جنگ‌های «محمودبن محمد»، «خاقان سمرقند»، تاخت‌وتاز خوارزمشاهیان و جنگ‌های سلاطین و زلزله عظیم نیشابور، آتش‌سوزی بازار عطاران و قحطی‌های مکرر در خراسان قرن ششم، بی‌گمان عاری از تأثیر عمیق و وسوسه‌های شک‌آمیز در جان حساس و دل بیدار او نبوده است.

در چنین شرایط آسفانگیزی که به سقوط فرهنگی جامعه منجر شده است، «عطار» با دلسوختگی و داغ‌دیدگی، زبان تمثیلی شعر خود را با درون‌مایه‌های عرفانی به کار می‌گیرد و با بیان داستانهای به جاوری نکات عبرت‌انگیز و مسائل اجتماعی است، بازتاب‌دهنده اوضاع زمانه خویش است و «عطار» شعر خود را از زبان مردم عصر خود می‌سراید، و در قصه‌ای منظوم خویش، به زبان حقیقی آنان سخن می‌گوید. ربانی که روستاییان، مکتب‌نویس‌ها و مردم خرده‌بای مضطر، از درکش فرو نمانند تا سرود را بخوانند. او بدینسان فاصله خود را با مردم خویش کم می‌کند و کار تربیت و ارشاد آنان را به عهده می‌گیرد (بهزادی اندوه‌جردی، ۱۳۸۳: ۲۲۴). تا به گفته «سارتر»: اکنون که به شاعری پناه جستار است، حوسر از تقاضاهای مردم را با شعر خویش برآورد (سارتر، ۱۳۵۶: ۱۱۸). فقدان اخلاق و فضایل انسان‌پرستانه، فقر و تنگدستی و ظلم و ستم‌های بی‌حد و مرز، نکاتی است که «عطار» با صدای بلند می‌خراشد. انشای خفته را به آگاهی و بیداری دعوت کند.

«عطار» در هر مقامی، زبانی خاص می‌شکشد و زبانی قصه‌های وی، کشش و لطفی دیگر دارد. قصه‌های «عطار»، گاه با جلوه‌های سرگرم‌کننده، ارشاد می‌دهند را به عهده می‌گیرد و گاه با نیش طنز، وجدان انسانی و شعور اجتماعی او را بیدار می‌کند تا بهتر بشکند و به رسم‌های آشکار و در عین حال، خندمین دور بر خود را بهتر ببیند. در چنین مواردی، شعر وی بیش از پیش، تأثیر خود را از پهنه زندگی می‌گیرد و در خدمت زندگی، به تلاش و راه‌گشایی می‌پردازد. بی‌زبانی که خواننده ژرف‌نگر، با اعجاب و استحسان، به شعر وی نگاه می‌کند، زیرا زبردستی او در بیان برخی تعابیر بدیع و آفریدن بسیاری معانی تازه و پر تحرک ضمنی و ساختن حکایت‌های کوتاه که هر یک دلیلی و تأییدی در جهت توضیح دادن و جاندار کردن موضوع اصلی است، موجب لذت خواننده صاحب‌نظر می‌شود. او که جانش از ازل با عشق خوی کرده و شور عشقش این چنین پرگویی است، بیش از هر شاعر دیگری، آداب و اخلاق و ویژگی‌های قومی خویش را باز می‌گوید و خصوصیات ملی و اخلاق عمومی مردم روزگار خویش را باز می‌نماید، به ویژه آن عوامل و اسباب نامرئی را که موجب به وجود آمدن برخی امور و حوادث و گناه ظلم‌ها و بی‌رسمی‌ها شده است. در چنین هنگامی، شعر او،

رنگی خاص به خود می‌گیرد، رنگی که امروز به تعهد مبنوی شاعر تعبیر می‌شود. رنج «عطار» در این هنگام، رنج انسانی بزرگ است، رنجی که استادانه آن را به نیشخند طنز می‌آمیزد و حکیمانه به پاسداری ارزشهای جاویدان انسانی می‌گمارد (بهزادی اندوهجردی، ۱۳۸۳: ۲۲۸). طنزهای «عطار»، جلوه و جهتی خاص دارد که از نظر کلی همان ویژگیهای طنز صوفیانه است به همراه برخی گستاخیهای عارفانه (زرین کوب، ۱۳۷۲: ۱۸۸).

«عطار نیشابوری برای بیان مشکلات و دردهای زمانه خویش در مثنوی‌هایش، خصوصاً در «مصیبت‌نامه» و «الهی‌نامه» ابزار زبانی «طنز» را انتخاب کرده است، به ویژه طنز اجتماعی فاخر که در ساده‌ترین تعریف می‌توان گفت: هنری است که عدم تناسب در عرصه‌های مختلف اجتماع را که در ظاهر متعادل به نظر می‌رسند، نشان می‌دهد، و این خود سبب خنده می‌شود. در طنز اجتماعی، جنبه‌های نامطلوب رفتار شری، فشارهای اجتماعی و سیاسی، به شیوه‌ای خنده‌دار به چالش کشیده می‌شود.

«عطار» در «شاعرا» زبان فارسی، استاد چنین داستانیهایی طنز با درون مایه انتقادی است و به لحاظ وفور چنین داستانیهایی را دیگر شاعران، متمایز می‌شود.

همچنان که پرفسور «هلموت رتر» (۱۹۷۱-۱۸۹۲ میلادی) - عطارشناس و نویسنده پرتوان آلمانی - می‌گوید: «من در نوشته‌های اسلام‌دوستان که در آن از حکام انتقاد شده است، چنین انتقاد اجتماعی تند و سختی که در داستان‌های «عطار» از ارباب قدرت شده است، ندیده‌ام».

اما آن چه به عنوان برجستگی سبکی آثار «عطار» می‌توان قلمداد کرد، استفاده از شخصیت‌های نامتعارف می‌باشد که با نقاب «دیوانه»، تناسبات و تمایزات و تمایزات نقدی را بازگو می‌کنند. «دیوانگانی» که جبرهای حاکمان جبار زمان را بر تن می‌تابانند و برای مصون ماندن از هر گونه تعرضی، در نقش و نمای یک «دیوانه طغیان‌گر» به صراحت سخن می‌گویند. در کلیت آثار «عطار»، پست‌ترین قشر اجتماع را گدایان، بیماران روحی و دیوانگان تشکیل می‌دهند. و «عطار» بارها از آنها برای بیان نکات ظریف کمک می‌گیرد. به نظر «هلموت رتر»، استفاده از شخصیت دیوانگان در آثار «عطار» صرف نظر از جنبه داستانی آن، به نویسنده امکان می‌دهد که در بستری مناسب گام بردارد. «عطار» ضمن دوری از تعقید لفظ و دشواری‌های کلامی، آن چه را در ذهن و روان دارد، از زبان شخصیتی می‌گوید که شهره عام و خاص است، در نتیجه آن، چنان صداقت کلام و سادگی در سخنان این «دیوانگان عاقل» جاری است که بر دل خوانندگان می‌نشیند و «عطار» با داشتن تجربه مصیبت‌های اجتماعی طاقت فرسا، دیوانگان را به سخن گفتن و انتقاد از اوضاع زمانه بر می‌انگیزد و با استفاده از

این دیوانگان، با نام‌های چون مجنون، بهلول، بیدل، شوریده و در بیشتر حکایت در «مصیبت‌نامه» و «الهی‌نامه» دردها و گرفتاری‌های مردم و ظلم شاهان و ستم‌ها و بی‌عدالتی‌های اجتماعی و تعصبات کور فرقه‌ای و عقیدتی را طرح و نقد و مسخره می‌کند.

www.ketab.ir